

XI.
RÓWNANIA ELIPTYCZNE

1 Klasyfikacja równań różniczkowych cząstkowych drugiego rzędu

Wiele problemów w fizyce opisywanych jest za pomocą równań różniczkowych cząstkowych drugiego rzędu. Ten krótki wstęp zawiera przypomnienie ogólnej klasyfikacji równań różniczkowych cząstkowych.

Dla dwóch zmiennych niezależnych (x, y) ogólna postać tych równań jest następująca:

$$a \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} + b \frac{\partial^2 \psi}{\partial x \partial y} + c \frac{\partial^2 \psi}{\partial y^2} + d \frac{\partial \psi}{\partial x} + e \frac{\partial \psi}{\partial y} + f \psi + g = 0, \quad (1)$$

gdzie $\psi = \psi(x, y)$ jest zmienną zależną (funkcją szukaną), a, b, c, d, e, f, g są to bądź stałe liczbowe bądź funkcje zmiennych niezależnych x i y . Jeżeli funkcje te zależą dodatkowo od ψ , to równanie (1) jest **nieliniowe**.

W celu wprowadzenia klasyfikacji równań o ogólnej postaci (1) zakładamy, że a, b, c, d, e, f, g są liczbami.

Definiujemy wielkość

$$\Delta \stackrel{def}{=} b^2 - 4ac. \quad (2)$$

Jeżeli $\Delta < 0$, to równanie (1) nazywamy **równaniem eliptycznym**,

jeżeli $\Delta = 0$, równanie (1) jest **równaniem parabolicznym**,

a jeżeli $\Delta > 0$, to jest to **równanie hiperboliczne**.

2 Zastosowanie eliptycznych równań różniczkowych cząstkowych

(1) problemy z warunkami brzegowymi, opisane równaniem Poissona

(2) niezależne od czasu równanie Schrödingera

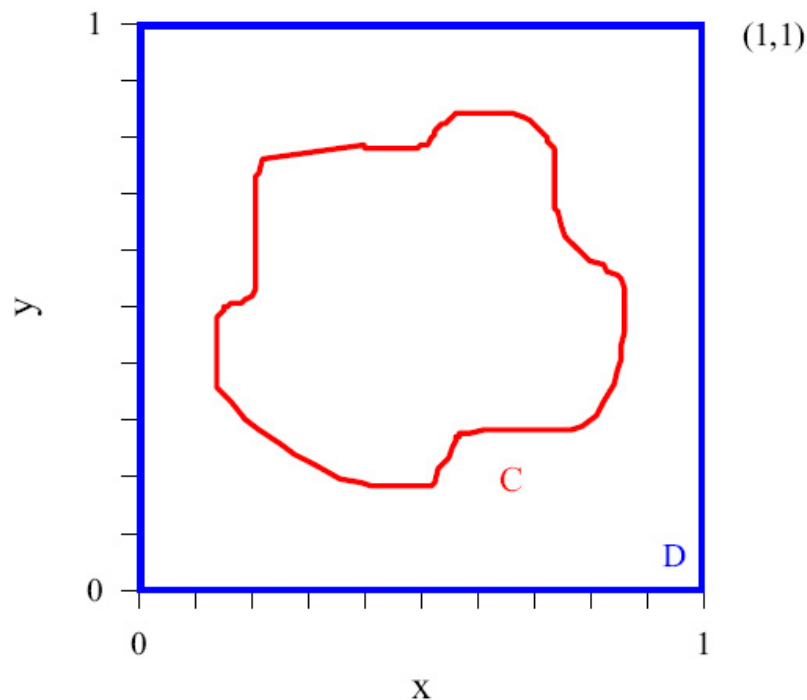
3 Równanie Poissona w 2D

Równanie Poissona w 2D

W przestrzeni dwuwymiarowej (2D) wiele problemów z nałożonymi warunkami brzegowymi opisanych jest za pomocą równań eliptycznych o postaci

$$-\left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2}\right) \varphi(x, y) = S(x, y). \quad (3)$$

Przykładowe zastosowania równania (3):

Rys. 1. Obszar D i kontur C .

(i) **Obliczanie potencjału elektrostatycznego (typowe równanie Poissona)**

W tym przypadku $\varphi = \varphi(x, y)$ jest potencjałem elektrostatycznym, a $S = S(x, y)$ jest funkcją źródła, określoną przez rozkład ładunku

$$S(x, y) = \varrho(x, y)/\varepsilon_0 .$$

(ii) **Równanie opisujące stacjonarny przepływ ciepła**

W tym przypadku $\varphi(x, y) \equiv T(x, y)$ jest temperaturą w punkcie (x, y) , a $S(x, y)$ jest szybkością ogrzewania lub chłodzenia.

Problem opisany równaniem (3) jest dobrze postawiony, jeżeli zadane są **warunki brzegowe** na brzegach obszaru D określoności funkcji $\varphi(x, y)$. Warunki te mogą też być zadane na dowolnej krzywej C wewnątrz obszaru D . Dla wygody dalszych rozważań wybieramy obszar D jako kwadrat jednostkowy na płaszczyźnie $x - y$.

Warunki brzegowe dla równania (3) można zadać w jednej z następujących postaci:

- (1) **postać Dirichleta**: zadana jest funkcja $\varphi(x, y)$ na brzegach obszaru D i ewentualnie na krzywej C ,

- (2) **postać Neumanna**: zadane są pochodne normalne funkcji $\varphi(x, y)$ na brzegach obszaru D ,
- (3) **postać Cauchy'ego (mieszana)**: zadana jest liniowa kombinacja funkcji $\varphi(x, y)$ i jej pochodnych normalnych na brzegach obszaru D .

4 Problemy własne: równanie Schrödingera niezależne od czasu

Równanie to ma postać

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \left(\frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} \right) \psi(x, y) + U(x, y)\psi = E\psi(x, y). \quad (4)$$

W tym przypadku warunki brzegowe zadane są w postaci Dirichleta. Równanie (4) może być rozwiązywane podobnie do równania (3). W związku z tym w dalszym ciągu wykładu skoncentrujemy się nad metodami numerycznymi rozwiązania równania (3).

Należy jedynie zauważyć, że w równaniu Schrödingera występuje dodatkowa niewiadoma: wartość własna E , którą znajdujemy np. z warunków brzegowych nałożonych na funkcję falową.

Funkcja falowa ψ spełnia ponadto warunek unormowania

$$\int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} dx dy |\psi(x, y)|^2 = 1. \quad (5)$$

5 Dyskretyzacja równania eliptycznego

Na płaszczyźnie $x - y$ wprowadzamy sieć węzłów o stałej sieci h , która jest jednakowa w obu kierunkach (sieć węzłów jest jednorodna).

Definiujemy węzły sieci (x_i, y_j) w sposób następujący:

$$x_i = ih, \quad i = 0, 1, \dots, N,$$

$$y_j = jh, \quad j = 0, 1, \dots, N.$$

Węzły sieci będziemy oznaczać wskaźnikami (i, j) .

Definiujemy ponadto

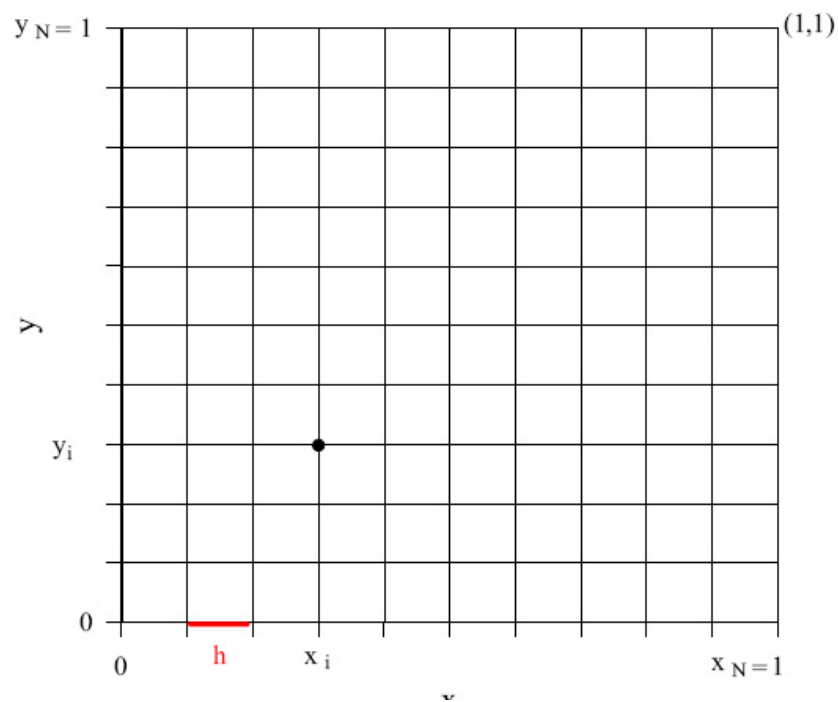
$$\varphi_{ij} \stackrel{def}{=} \varphi(x_i, y_j) \quad (6)$$

oraz

$$S_{ij} \stackrel{def}{=} S(x_i, y_j). \quad (7)$$

Stosujemy trójpunktowe przybliżenie drugiej pochodnej w każdym kierunku, czyli

$$\frac{\partial^2 \varphi}{\partial x^2} \Big|_{\substack{x_i=ih \\ y_j=jh}} \simeq \frac{\varphi_{i+1,j} - 2\varphi_{ij} + \varphi_{i-1,j}}{h^2}, \quad (8)$$

Rys. 2. Sieć węzłów w kwadracie jednostkowym na płaszczyźnie $x - y$.

oraz

$$\frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} \Big|_{\substack{x_i=ih \\ y_j=jh}} \simeq \frac{\varphi_{i,j+1} - 2\varphi_{ij} + \varphi_{i,j-1}}{h^2}. \quad (9)$$

Otrzymujemy stąd równanie (3) w postaci różnicowej

$$-\left(\frac{\varphi_{i+1,j} - 2\varphi_{ij} + \varphi_{i-1,j}}{h^2} + \frac{\varphi_{i,j+1} - 2\varphi_{ij} + \varphi_{i,j-1}}{h^2} \right) = S_{ij}. \quad (10)$$

W celu uproszczenia zapisu definiujemy operatory różnicowe drugiego rzędu:

(i) dla wskaźnika i

$$(\Delta_i^2 \varphi)_{ij} \stackrel{def}{=} \varphi_{i+1,j} - 2\varphi_{ij} + \varphi_{i-1,j}, \quad (11)$$

(ii) dla wskaźnika j

$$(\Delta_j^2 \varphi)_{ij} \stackrel{def}{=} \varphi_{i,j+1} - 2\varphi_{ij} + \varphi_{i,j-1}. \quad (12)$$

Po wprowadzeniu operatorów różnicowych równanie (10) przyjmuje postać

$$-[(\Delta_i^2 \varphi)_{ij} + (\Delta_j^2 \varphi)_{ij}] = h^2 S_{ij}. \quad (13)$$

6 Jednowymiarowe równanie Poissona

W celu prostej ilustracji nowych metod numerycznych rozważamy równanie Poissona dla jednej zmiennej niezależnej, czyli odpowiednik równania (3) w przypadku jednowymiarowym.

$$-\frac{d^2 \varphi}{dx^2} = S(x). \quad (14)$$

Po dyskretyzacji równanie (14) przyjmuje postać

$$\varphi_{i-1} - 2\varphi_i + \varphi_{i+1} = -h^2 S_i. \quad (15)$$

Jest to układ liniowych równań algebraicznych na niewiadome φ_i .

7 Metoda macierzowa

Założmy, że zadane warunki brzegowe dla układu równań (15) mają postać

$$\varphi_0 = c_0, \quad \varphi_N = c_N. \quad (16)$$

Wtedy układ równań (15) można zapisać w postaci macierzowej

$$\mathbf{A}\Phi = \mathbf{C}. \quad (17)$$

We wzorze (17) Φ i $\mathbf{C}$ są $(N + 1)$ -elementowymi macierzami jednokolumnowymi

$$\Phi = \begin{pmatrix} \varphi_0 \\ \varphi_1 \\ \vdots \\ \varphi_{N-1} \\ \varphi_N \end{pmatrix} \quad (18)$$

$$\mathbf{C} = \begin{pmatrix} c_0 \\ -h^2 S_1 \\ \vdots \\ -h^2 S_{N-1} \\ c_N \end{pmatrix} \quad (19)$$

Natomiast $\mathbf{A}$ jest macierzą kwadratową $(N + 1) \times (N + 1)$ o postaci

$$\mathbf{A} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ 1 & -2 & 1 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -2 & 1 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ \vdots & & & & & \ddots & & & \vdots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 1 & -2 & 1 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \quad (20)$$

Układowi równań odpowiadającemu problemowi dwuwymiarowemu (13) można również nadać postać macierzową. Odpowiednia macierz będzie jednak bardziej złożona niż w przypadku jednowymiarowym.

W ten sposób problem Poissona z warunkami brzegowymi został zredukowany do zagadnienia polegającego na rozwiązywaniu układów równań liniowych o ogólnej postaci (17). Układy takie można rozwiązywać korzystając z tego, że odpowiednie macierze A są **rzadkie**, tzn. większość ich elementów jest równa zero.

Np. w przypadku jednowymiarowym jest to macierz trójprzekątniowa (20), dla której istnieją bardzo efektywne metody numeryczne.

8 Zasada wariacyjna

W celu lepszego zrozumienia treści fizycznej równania (3) oraz wprowadzenia metody iteracyjnej jego numerycznego rozwiązywania wyprowadzimy je jeszcze raz korzystając z zasady wariacyjnej. W celu uproszczenia zapisu rozważamy jednowymiarowy problem brzegowy (14).

Opisany jest on równaniem (14), czyli

$$-\frac{d^2\varphi}{dx^2} = S(x). \quad (21)$$

Warunki brzegowe mają postać

$$\varphi(0) = \varphi_0, \quad \varphi(1) = \varphi_N . \quad (22)$$

Definiujemy wielkość E będącą funkcjonałem funkcji $\varphi(x)$

$$E = \int_0^1 dx \left[\frac{1}{2} \left(\frac{d\varphi(x)}{dx} \right)^2 - S(x)\varphi(x) \right] . \quad (23)$$

Zauważmy, że jedynie w pewnych przypadkach funkcjonał E posiada interpretację fizyczną.

Np. w elektrostatyce: natężenie pola elektrycznego $E_x = -d\varphi/dx$, a gęstość ładunku jest proporcjonalna do funkcji źródła $S(x)$, a zatem w tym przypadku funkcjonał E jest całkowitą energią układu pole + ładunki.

Na ogół jednak traktujemy E jako pewną użyteczną wielkość pomocniczą. Obliczmy wariację funkcjonału E względem φ , przy założeniu, że znikają wariacje φ na brzegach przedziału, czyli

$$\delta\varphi(0) = \delta\varphi(1) = 0 . \quad (24)$$

Wariację funkcjonału E (23) liczymy następująco:

$$\begin{aligned} \delta E &= \int_0^1 dx \left[\frac{d\varphi}{dx} \delta \left(\frac{d\varphi}{dx} \right) - S\delta\varphi \right] \\ &= \int_0^1 dx \left[\frac{d\varphi}{dx} \frac{d}{dx}(\delta\varphi) - S\delta\varphi \right] . \end{aligned} \quad (25)$$

Po wykonaniu w (25) całkowania przez części pierwszej funkcji podcałkowej i wykorzystaniu warunków brzegowych (24) otrzymujemy

$$\delta E = \int_0^1 dx \left(-\frac{d^2\varphi}{dx^2} - S \right) \delta\varphi . \quad (26)$$

Żądamy, aby funkcjonał E posiadał ekstremum, co oznacza spełnienie warunku

$$\delta E = 0 \quad (27)$$

dla dowolnych wariacji $\delta\varphi$.

Warunek (27) prowadzi do rozważanego równania różniczkowego (21)

$$-\frac{d^2\varphi}{dx^2} = S(x) .$$

W ten sposób pokazaliśmy więc, że równanie różniczkowe (21) spełnione jest wtedy i tylko wtedy, gdy funkcjonał (23) posiada ekstremum.

Dla dwóch zmiennych odpowiedni funkcjonal ma postać

$$E = \int_0^1 dx \int_0^1 dy \left[\frac{1}{2} (\nabla \varphi)^2 - S\varphi \right], \quad (28)$$

gdzie

$$\nabla = \left(\frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y} \right).$$

Warunek ekstremum funkcjonału (28) prowadzi do dwuwymiarowego równania Poissona (3). Dalsze uogólnienie na dowolną liczbę zmiennych jest trywialne.

9 Metoda relaksacyjna

Metoda ta bazuje na iteracyjnej procedurze rozwiązywania problemu brzegowego. Najpierw wprowadzimy tę metodę dla przypadku jednowymiarowego, a następnie uogólnimy ją na przypadek dwuwymiarowy.

Rozwiązujemy równanie (15) ze względu na φ_i i otrzymujemy

$$\varphi_i = \frac{1}{2}(\varphi_{i-1} + \varphi_{i+1} + h^2 S_i). \quad (29)$$

Gdyby wartości φ_{i-1} oraz φ_{i+1} były znane, to wzór (29) można by interpretować jako algorytm poprawiania przybliżeń dla φ_i bazujący na sąsiednich węzłach sieci. Na takim właśnie wykorzystaniu wzoru (29) polega **idea metody relaksacyjnej**.

Oznaczamy przez $\varphi_i^{(s)}$ wartości zmiennej zależnej w s -tym kroku iteracyjnym. Wtedy

$$\varphi_i^{(s+1)} = \frac{1}{2}[\varphi_{i-1}^{(s)} + \varphi_{i+1}^{(s)} + h^2 S_i]. \quad (30)$$

Rozwiązanie startowe dla $s = 0$, czyli $\varphi_i^{(0)}$, może być wybrane w sposób dowolny. Procedura iteracyjna z użyciem wzoru (30) jest nazywana **metodą Gaussa-Seidla**.

10 Przyspieszenie zbieżności iteracji

Zmierzenie wartości $\varphi_i^{(s)}$ otrzymanych w kolejnych krokach iteracji (przy rosnącym wskaźniku iteracji s) do wartości poprawnych może być potraktowane jako pewien **proces relaksacyjny**.

W fizyce **relaksacja oznacza proces zmierzania układu do stanu równowagi**.

Szybkość zbieżności procedury iteracyjnej (szybkość relaksacji) można zmniejszać wprowadzając **parametr relaksacji** ω , który jest odpowiedzialny za mieszanie "starych" i "nowych" rozwiązań.

W każdym kroku iteracji obliczamy $\varphi_i^{(s+1)}$ jako kombinację liniową poprzedniej ("starej") wartości $\varphi_i^{(s)}$ i poprawionej ("nowej") wartości funkcji szukanej, wyznaczonej zgodnie z (30), czyli

$$\varphi_i^{(s+1)} = (1 - \omega)\varphi_i^{(s)} + \frac{\omega}{2}[\varphi_{i-1}^{(s)} + \varphi_{i+1}^{(s)} + h^2 S_i]. \quad (31)$$

Wartość parametru relaksacji ω wybieramy tak, aby uzyskać największą szybkość zbieżności procedury iteracyjnej. Wyboru tego dokonujemy metodą prób i błędów.

Można pokazać, że schemat iteracyjny (31) jest zbieżny, czyli prowadzi do poprawy rozwiązań.

Warunkiem zbieżności w przypadku 1D jest spełnienie nierówności

$$0 < \omega < 2. \quad (32)$$

Wzór (31) w zapisie wektorowym ma postać

$$\Phi^{(s+1)} = (1 - \omega)\Phi^{(s)} + \omega\Phi^{(poprawione)} = \Psi^{(s)}. \quad (33)$$

Jeżeli procedura iteracyjna jest zbieżna, to

$$\Phi^{(s)} \simeq \Phi^{(poprawione)} = \Psi^{(s)}$$

Wtedy

$$\Phi^{(s+1)} \simeq \Phi^{(s)},$$

a ponadto $\Psi^{(s)}$ przestaje zależeć od ω .

11 Metoda relaksacyjna dla problemów dwuwymiarowych

Korzystamy z różnicowej postaci równania Poissona dla dwóch zmiennych niezależnych, czyli z równania (10)

$$4\varphi_{ij} - \varphi_{i+1,j} - \varphi_{i-1,j} - \varphi_{i,j+1} - \varphi_{i,j-1} = h^2 S_{ij}. \quad (34)$$

Rozwiązujemy to równanie ze względu na φ_{ij} i otrzymujemy

$$\varphi_{ij} = \frac{1}{4}(\varphi_{i+1,j} + \varphi_{i,j+1} + \varphi_{i-1,j} + \varphi_{i,j-1} + h^2 S_{ij}). \quad (35)$$

Stosujemy uogólniony schemat iteracyjny (31)

$$\varphi_{ij}^{(s+1)} = (1 - \omega)\varphi_{ij}^{(s)} + \omega\psi_{ij}^{(s)}, \quad (36)$$

gdzie

$$\psi_{ij}^{(s)} = \frac{1}{4} \left(\varphi_{i+1,j}^{(s)} + \varphi_{i-1,j}^{(s)} + \varphi_{i,j+1}^{(s)} + \varphi_{i,j-1}^{(s)} + h^2 S_{ij} \right). \quad (37)$$

Rachunki według schematu (37) wykonujemy dla każdego węzła sieci na płaszczyźnie $x - y$.

Podobnie jak w przypadku 1D można pokazać, że dla parametru relaksacji ω przyjmującego wartość z pewnego przedziału funkcjonal E (28) maleje w każdym kroku iteracyjnym. Przyspieszenie zbieżności procedury iteracyjnej można uzyskać dobierając optymalną wartość parametru relaksacji ω .

12 Podsumowanie

- (i) Rozwiązanie $\varphi_{ij}^{(0)}$ można wybrać w sposób dowolny.
- (ii) Przypadek $\omega = 1$ odpowiada metodzie Gaussa-Seidla, która nie zawsze charakteryzuje się najszybszą zbieżnością.
- (iii) Zmierzanie wartości $\varphi_{ij}^{(0)}$ przy rosnącym wskaźniku iteracji s do wartości poprawnych można potraktować jako proces relaksacji (proces zmierzania układu do stanu równowagi). Parametr relaksacji ω pozwala na zmianę szybkości relaksacji (zmianę szybkości zbieżności procedury iteracyjnej).

Rozróżniamy przypadki:

- (a) **podrelaksacja** dla $\omega < 1$,
- (b) **nadrelaksacja** dla $\omega > 1$.

Kryterium zbieżności procedury iteracyjnej ma postać

$$\varphi_{ij}^{(s+1)} \simeq \varphi_{ij}^{(s)} \quad \forall i, j, \quad (38)$$

przy czym symbol $\simeq$ oznacza, że równość (38) powinna być spełniona z pewną zadaną tolerancją.

Ponadto po osiągnięciu zbieżności rozwiązanie nie powinno zależeć od ω .